

TÜRKÇEDE “PARA” VE “PARA BİRİMİ”

Hatice Şirin User*

1. Dünya dillerinin bir çoğunda, para kavramı, “devletçe bastırılan, üzerinde saymaca değeri yazılı kâğıt veya metalden ödeme aracı” anlamına ulaşmadan, yani toplumlarda henüz bugünkü anlamıyla “para bilgisi” yerleşmeden önce, takas metoduna göre elde edilen malların alımında kullanılan hayvanlar, yiyecekler ve diğer nesnelere üzerine kurulmuştur. Neolitik çağa gelinceye kadar insanlar göçebe bir hayat sürmüş, avcılıkla geçinmiş ve paraya ihtiyaç duymamışlardır. “İlk Üretimciliğe Geçiş Evresi” olarak da adlandırılan Neolitik çağda, insanoğlu doğa ile ilişkisini kendi lehine çevirmeyi başarmıştır. Üretimle birlikte gelen yerleşik yaşam, köylerin ve giderek kentlerin kurulmasına yol açmıştır.

1.1. “İnsanların belirli bir toprağa yerleştikleri bu çağda, ticaret şekli değiş tokuş yöntemine dayanmıştır. Bir süre sonra, değiştirmek istedikleri nesneyi karşılarında bulamayınca onun yerine aynı değerde başka bir şey almaya başlamışlar, bunun neticesinde eşyanın değerini tespit zorunluluğu doğmuş ve bazı yararlı şeyler, özellikle hayvanlar kıymet ölçüsü olarak kullanılmıştır. Bu noktada para fikri doğmuş ve bir çok yiyecek maddesi (tuz, çay, pirinç), hayvan (sığır, inek, koyun) vb. para olarak değerlendirilmiştir. Alışverişler çoğalınca, hayvan ve yiyeceklerin yanında madenî aletler (kazan, kürek, balta vb.) ve süs eşyaları da kullanılmıştır” (Atlan 1993: 12-13).

1.1.1. Eski kültür dillerinde “para” anlamına gelen sözler, bu toplumların takas yönteminde kullandıkları hayvanın veya eşyanın adına dayanmaktadır. Çeşitli dillerdeki “para” ve para birimleri karşılığında kullanılan kelimelerin eşyanın veya hayvanın adı dışında, sikkenin icadından ve darphane olgusunun yaygınlık kazanmasından sonra “kesmek” ve “yarmak” anlamlı fiillerin türevleri olan bazı kelimelerden çıktığı da anlaşılmaktadır. Ayrıca, takas metodunda kullanılan malzemenin ağırlığı da *para* ve *para birimi* sözlerine kaynak oluşturmuştur. Dolayısıyla eski kültür dillerinin bir çoğunda “para” kavramı ve “para” birimleri, değiş tokuş unsurunun adından çıkmıştır:

1.1.2. Lat. *pecunia* “para” < Lat. *pecus* “sığır, öküz” (Mattingly 1928: 18; Baydur 1998: 9)¹

Far. *pūl* “altın, gümüş, bakır vb. değerli madeni parça” ~ Grk. οβολός (*obolos*) “eski çağlarda para yerine kullanılan şiş veya çivi; para ve ağırlık ölçüsü” Altı tane şiş veya çivi bir avuçtur ve buna da *drahma* denir (Liddel-Scott 1968: 1196; Mu’in 1371: 839).

* Ege Üniv., Edeb. Fak.

¹ Romalılar başlangıçta tarımla geçinen bir köy toplumu oldukları için yüzyıllar boyunca değiş tokuş sistemiyle gereksinimlerini karşılamışlar ve bunun için hayvanları kullanmışlardır (Baydur 1998: 9)

Far. *dirhem* “gümüş sikke; 48 adet arpa tanesi bir dirheme tekabül eder” ~ Grk. *drahme* “tutma; bir avuç; bir avuç şiş veya çivi” (Mu’in 1371: 1519; Webster 1959: 551; Liddel-Scott 1968: 449)²

Ar. *sikke* “para üzerine vurulan damga; madeni para, akça” ~ İbr. *şekel* “İsrail devletinin para birimi” < Esk. İbr. *skekel* “tartma” < Sam. *kikkar* “öküz postu” (Erkiletlioğlu-Güler 1996:16-17; Tekin 1992: 16).

Ar. *dinar* “sikkelenmiş altın” ~ Grk. *denarius* “altın sikke” < Süry. *dinar* “bağ sarmaşığı denilen bir bitkinin tohumları” (BK).

İng. *money* “para” < Lat. *mint* “un ve ilaç yapımında kullanılan kokulu bir bitki” (Webster 1959: 1147, 1160).

2. Altaylarda Ursul nehri kenarındaki Tuyahta kurganlarında ele geçen küçük istiridye kabukları, Türk kültüründe süs eşyası dışında, para olarak kullanılan ilk maddeler arasındadır (M.Ö. V-IV. yy) (Ögel 1991: 37). Hunlar döneminde, Hun-Çin ticaret ilişkileri söz konusudur ve bu ilişki özellikle Mete (Mao-dun) zamanında görülür (M.Ö. 209-174). Mete, Han sülalesi ile yaptığı bir anlaşmayla değiş tokuş yapılacak pazar yerlerinin kurulmasını istemiştir. Ayrıca, Çinlilere verilen at karşılığında, Hunlar, yuvarlak, ortası dörtgen delik, altın ve gümüş Çin paraları almışlardır. Çin kaynakları, Türklere dizilerle para verildiğinden bahseder. M.Ö. 52 yılında Çinliler, Hun şanyüsüne at karşılığı olarak 10 kg. altın ve 200.000 dizi para vermişlerdir (Baykara 1997: 155, 159).

2.1. Yenisey Kırgızlarının Çin’le olan sıkı ticaret ilişkileri neticesinde Çin parası kullandıkları ve bunların en eskilerinin M.S. 544’e tarihlendirildiği bilinmektedir (Ögel 1991:194; Sertkaya-Alimov 2006). Göktürk harfli sikkeleri, Sertkaya, Yenisey Bölgesinin Runik Paraları, Moğolistan Bölgesinin Runik Paraları, Rusya Bölgesinin Runik Paraları ve Munçaktepe Parası olarak dört kısımda inceler (2006: 10). Uygur ve Türgiş paraları³, döküldükleri metal bakımından (altın, gümüş, bakır, bronz) değişkenlik gösterse de, çoğu ortası kare delik tarzdadır (Radlov-Malov 1928; Bernştam 1951; Sertkaya- Alimov 2006).

2.2. Türkçedeki “para” anlamlı ve “para birimi” karşılığında kullanılan sözler, Türklerin ticarete kullandıkları belli malzemelerin (ipek, kürk, deri, demir, bakır, at, konserve et vb.) adlarından kaynaklanarak günümüze kadar ulaşmıştır. Takas yöntemleri eski çağlarda kalsa da, değiş-tokuş malzemelerinin “para” veya “para değeri” karşılığında kullanılmasının örneklerine yeni çağda da rastlamaktayız. Kazakçada *akı* “bir malın ederi, değeri” < *agı* “ipek” ve *kun/kundılık* “eder, bedel” < *kün* “deri” sözleri, Türk kültüründe ticaret aracı olarak kullanılan nesnelerin günümüze ulaşan izleri arasındadır

² M.Ö. V. yüzyılda Atina’nın ticarete üstünlüğü ele geçirmesi ve Büyük İskender’in fetihleri, Atina *drahmesini* Helenistik dünyanın dolaşımdaki başlıca para birimi haline getirmiştir. Bugün Yunanistan’ın para birimi *drahmi*, Fas ve Birleşik Arap Emirlikleri’nin *dirhem*, Ermenistan’ın ise *dram*’dır. Katar ve Libya’nın küçük para birimleri ise *dirhem*’dir.

³ Bu konuda ve genel olarak Eski Türklere para konulu tam bibliyografya için bkz. (Sertkaya 2006b).

2.2.2. *Arpa* sözünün argoda “para” anlamında olması ve *arpalık* şekliyle Osmanlı Devleti döneminde “din büyüklerine maaş yerine verilen ayniyat” anlamında kullanılması da, bunun örneklerindedir (TüS). Günümüzde, aynı kelime “yolsuz kazanç elde edilen yer” anlamında kullanılmaktadır. Aynı şekilde, ‘*ulufe* “Osmanlılarda kapıkulu askerlerine, saray ve devlet kuruluşundaki bazı görevlilere üç ayda bir verilen ücret” < Ar. ‘*ulūf* “hayvan yemi”~ Ttü. *yulaf* (KT) sözü ve *tuzlu* “çok pahalı” veya *tuzu kuru* “kazancı yolunda” gibi sözler de, eski kültürlerin değiş tokuş kültürlerinin izini taşımaktadır.

2.3. Para kavramının kâğıt ve madenî şekilleriyle dünyaya yerleştiği yeni çağlarda da, takas yöntemine dayanan malların değer ölçüsü olarak kullanıldığı görülmektedir. *Cowrie kabukları* (Afrika ve Güney Asya’da para olarak kullanılmış bir tür deniz salyangozu kabuğu) XVII. yüzyıl sonları itibariyle Uganda’da ilk kullanıldığında, iki tanesi bir kadın köle almada yeterli oluyordu (Davies 1996: http-1-).

2.3.1. Gelişinden ancak bir düzine yıl sonra (1619), Virginia’da *tütün* para olarak kullanılmaya başlar ve bu yaklaşık 200 yıl sürer⁴ (Davies 1996: http-1-).

2.3.2. 1715’te Kuzey Amerika’daki tüm İngiliz kolonileri, resmi İngiliz parasının kıtlığını çekmektedirler. Bunun üzerine yerlilerden kopya edilen *wampum* (Amerika’daki yerliler tarafından para olarak kullanılmış ve göçmenlerce de benimsenmiş bir deniz kabuğu), tütün ve diğer doğal ürünler ile İngiliz parasının yerini alır (Davies 1996: http-1-).

3. Belli dönemlerde ve sınırlı coğrafyalarda kullanılmış bu bilgileri bir yana bırakırsak, Türk kültüründe yaygın olarak kullanılan *para* sözleri *akça*, *tiyin*, *teñge*, *som*, *mangır* ve *paradır*.

3. 1. *akça*: Türkçenin genel olarak “para” karşılığında kullanılan kelimesi *akçadır*. Bu isimle, genel olarak gümüş para kastedilir. Osmanlı Devleti’nden önce İsfahan Selçukluları’nda da *akçe* adıyla para kesilmiştir. Osmanlılar, önceki devletlerin ve hatta ilk zamanlarda muasırlarının kabul ettikleri *dirhem* ve *dinar* tabirlerini kullanmayarak ilk bastırdıkları gümüş paraya *akçe-i Osmani* demişlerdir (Uzunçarşılı 1941: 232). *Akça*, “nakit” mukabili olarak Osmanlı Devleti dışında, diğer Türk ülkelerinde ve Türk topluluklarında da mevcuttur:

Tat., Kırg., Krm, Özb., Alt., Ttü. *akça*; Uyg. *akça*, *ahça*; Nog., Kaz., Kklp., Tuv. *akşa*; Krç-Blk. *açha*; Hak. *ahça*; Bşk. *akşa*; Kar. *ahça*, *ahçı*, *ahça*, *ahçı*; Çuv. *ukša*

3.1.1. *Akça* sözü, Türk dili alanında, ilk defa Yenisey bölgesinde bulunan bir sikke üzerinde tespit edilir⁵. Bu sikke üzerindeki ibarenin ilk kısımları Radloff, Şçerbak, Dobrodomov, Tenişev ve Kızlasov tarafından farklı biçimlerde okunur

⁴1727’de tütün paralar Virginia’da yasal olur. Kamu depolarına emanet edilen tütünün kalitesini ve miktarının onaylandığını gösteren sertifikalar piyasalarda dolaşan ve para olarak kullanılan gerçek tütün yapraklarından daha güvenlidir ve bu kâğıtlar yasal para olurlar.

⁵ Bu sikkelye ilgili değerlendirme ve bibliyografya için bkz. Sertkaya-Alimov 2006.

ve yorumlanır. Ancak yazıtta geçen 𐰽𐰺𐰸, Şçerbak ve Dobrodomov dışında, diğerleri tarafından *akça* olarak belirlenir (Şçerbak 1960: 141; Tenişev 1990: 218; Dobrodomov 2006: 28; Kızlasov 2006: 40).

3.1.2. Kuzey Türkçesinin dil alanında ilk defa Codex Cumanicus'ta *akça* ve *ahça* şekillerinde geçmiş ve “pecunia” (Latince ‘para’) anlamıyla kaydedilmiştir (CC: 91, 144). 1357’de Saray şehrinde yazılan Harezmi dönemi eserlerinden *Nehcü'l-Ferâdis*’te de *akça* sözü bulunmaktadır (NF: 152/5). Radlov, *OSTN*’de, *akça*’nın Altay Türkçesi ve Kazan Tatarcasında “para”; Altay, Teleüt, Sagay ve Kazan Tatarcasında “para birimi” olduğunu belirtir.

3.2. *akça* sözünün etimolojisi ilk defa ve doğru olarak Ramstedt tarafından yapılır. Ramstedt, kelimenin Etü. *agı* “hazine” sözünden türediğini ileri sürer. Küçültme eki -ça ile genişleyerek bugünkü şeklini aldığı ekler (Sevortyan 1974: 120’den).

3.2.1. Bu etimolojinin ardından Zoltan Gombocz, Räsänen’in *Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen*, Helsinki 1920 (*MSFOu*, XLVIII) adlı eseri üzerine yaptığı bir değerlendirme yazısında *akça* kelimesi üzerinde durur. Z. Gombocz, Ramstedt’in ifadelerini yanlış anlar ve Ramstedt’in, *akça*’yı *ak* “beyaz, ak” kelimesiyle ilişkilendirmesinin belki de doğru olduğunu yazar. Böylece, *ak* “beyaz, ak” ve *akça* sözlerinin ilişkisi literatürde geniş bir kabul görme sürecine girmiş olur (Gombocz 1925: 84). Hatta *akça*, Avrupa literatüründe de, Rumca “beyaz” anlamı *aspre*⁶ sözüyle anlamlandırılır (Uzunçarşılı 1941: 232). Oysa Osmanlı Devleti’nde *akçanın* kıymet ve derecesini gösteren *züyüf akçe*, *kırpık akçe*, *meyhane akçesi*, *çil akçe*, *kızıl akçe*, *karaca akçe* ve *ak akçe* gibi tabirler, *akçenin* renginin, kesildiği madenin renk veya ölçüsüne göre, ayrıca nitelendirildiğini göstermektedir. Özellikle *ak akçe*, *karaca akçe* ve *kızıl akçe* tabirlerinde, *akçenin* beyaz renk dışında başka renklerle (gümüş harici metallerle) de darp edildiği ortaya çıkmaktadır. Genel Türk dili alanında, *kagaz akça*, *altın akça*, *kümüş akça*, *yez /yes akça* ise, *OSTN*’de tespit edilmiş diğer *akça* türleridir (I: 121, 122)

3.2.2. *Akça* sözünün Etü. *agı* ile ilişkisi, Caferoğlu 1934’te Ramstedt’in etimolojisi zikredilerek değerlendirilmiş; ancak Caferoğlu bu konuda kendi fikrini söylememiştir (20).

3.2.3. Şçerbak 1960’ta, *akçanın* tarihî olarak Kuzey Türklerinde yaygınlığına işaret eder (140). Bu belirleme, kelimenin CC ve NF’de geçmesiyle de tanıklanır. Şçerbak, eski Türk çağında Yenisey Kırgızlarında kullanım alanı olan kelimenin, tarihî Doğu Türkçesinde *yarmakla* karşılandığını bildirir (140).

3.2.4. Osman Nedim Tuna 1961’de Ramstedt’e katılır ve *akça*’nın doğrudan *agı*’dan geliştiğini ileri sürer: “Akça kelimemizin kaynağı, Eski Türkçedeki *agı* “kıymetli ipek kumaş, hazine, para” anlamındaki kelimedir. Farsçanın etkisiyle,

⁶ XIV. yüzyılın başında Rum Pontus Devleti’nin ve Kıbrıs’ta Lusignan Hanedanı’nın *aspron* adında ufak gümüş sikkeleri vardı. Bu sebeple, Batılılar kendi dillerinde Osmanlı Akçesi’nden bahsederken “aspre” deyimini kullanırlardı.

küçültmelik olarak getirilen *-ça* eki *acıçayı* doğurmuştur. Eski yazılı belgelerde bulunan *ağça* şekli, *i*'nin vurgusuzluktan düşmesiyle ortaya çıkmış, sonra bundan bir yandan *akça*, öbür yandan *akhça* meydana gelmiştir." (Tuna 1961: 547).

3.2.5. Kızılasov 1984'te, *akça* teriminin paranın hammaddesine herhangi bir göndermede bulunmadığını belirtir. Terimle ilgili etimolojik değerlendirme yapmaz. Sevortyan'ın "para" ve "madeni para" anlamlarını vermekle yetinir (2006: 45-46).

3.2.6. Tenişev 1987'de, Runik harfli metinlerde özellikle *akça* ve *bakır* terimlerinin para birimi olarak kaydedildiğini belirler (1990: 218). M.S. 713-748'e tarihlendirilen E-78'in üzerindeki 𐌆𐌆𐌆 yazısını, Radloff, Orkun, Şerbak ve Kızılasov gibi *akça* okur (218).

3.2.7. İdil-Ural bölgesi nümizmatığı üzerine geniş bir çalışma yapan A.G. Muhammediyev, Özbekçe dışında hiçbir Türk lehçesinde *akçanın* "gümüş para" anlamına gelmediğini, lehçelerin hepsinde "zenginlik; para ve kuruş" anlamları içerdiğini ve *akçanın* hammaddesi olan metalin hiçbir öneminin olmadığını belirtir. Ona göre *akça* < *ak* "beyaz" + *ça* bağlantısı mümkün değildir; kelime ancak, "yüksek; değerli" anlamlı *ak* ile ilişkili olabilir. Bunun kanıtı da *Ak Tav* "yüksek dağ", *Ak Ordu* "yüksek ordu" adlandırmalarında saklıdır. *Ak Ordu*'nun Arapçaya "Urdu el-Mu'azzam" olarak tercüme edilmesi, *ak* sözünün "yüksek" anlamını tanımlar (Muhammediyev 1990: 131).

3.3. Etü. *acı*, eski çağ Türk yazıtlarında sık sık geçen ve "mal, mülk, servet, hazine; ipekli kumaş, altın ve gümüşle işlenmiş sırmalı ipek kumaş; altın, gümüş gibi hediyelik sınıfa giren değerli meta" anlamlarında kullanılan bir sözdür. Tarihteki Türk devletlerinin komşularıyla yoğun ticaret ilişkileri olduğu bilinmektedir. Türkler, at başta olmak üzere canlı hayvanlar, konserve et, deri, kösele, kürk ve hayvanî gıdalar satıp karşılığında hububat ve giyim eşyası alırlardı. Asya Hunları, Göktürkler ve Uygurlar Çin ile; Batı Hunları da Bizans ile bu esaslarda ticaret anlaşmaları yapmışlardır⁷. Orhun abidelerinde de devletin gücü, milletin rahat yaşaması için ticaretin önemi vurgulanmıştır⁸. "Fakat, Türklerle komşuları arasında şiddetli rekabetlere sebep olan büyük kazanç vasıtaları vardı ki, bunların başında Çin'den başlayıp Akdeniz kıyılarında nihayete eren meşhur İpek Yolu kervancılığı geliyordu." (Kafesoğlu 1995: 312-313). Göktürk öncesi ve sonrası devirlerde, Türk atlarının Çin ipeği ile takas edildiği, bir çok tarihî belgede kayıtlıdır. "Uygur devrinde ise, Çin-Uygur ticareti alışılmadık bir şekilde artmıştı. 760 yılında bu ticaret etkileyici boyutlara ulaşmış ve karşılıklı ilişkilerin en önemli yönünü teşkil etmişti." (Mackerras 2000: 453)⁹.

⁷ Köktürk-Bizans ticaret ilişkileri Bizans yıllıklarında kayıtlıdır (Erdemir 2003). I. Türk Kağanlığı'nın İstanbul'a gönderdiği Maniah başkanlığındaki Türk delegasyonunu büyük bir merak ve dikkatle kabul eden II. Iustinos, onların Bizans'ta ipekböcekçiliği ile uğraşan yerel kuruluşla temasını sağlamıştır (Mackerras 2000: 406)

⁸ *Ötüken yir oluru arkış tirkış isar, neñg bunğug yok* (BK, Kuzey,6).

⁹ Bir Çin tarihçisi bunun gelişmesini şöyle anlatmaktadır: "Uygurlar, Çin'e yaptıkları hizmetten (An-Lu-Şan isyanı sırasında) yararlanarak önceden kararlaştırılmış bir fiyat üzerinden at ile ipekli kumaş değiş-tokuşu yapmak üzere heyetler gönderiyorlardı. Genellikle her yıl geliyorlar ve bir at

T'ang Hanedanlığı tarihlerine dayanarak Çin-Uygur ilişkilerini inceleyen Collin Mackerras'ın isabetle kaydettiği gibi, Çin-Uygur ticareti, Çinlilerden çok Uygurlara yarar sağlayan bir ilişkiydi. Zira elde edilen çok sayıdaki ipek, yeniden başka ülkelere ihraç ediliyor veya bir çeşit para birimi olarak kullanılıyordu.

3.3.1. Uygur Türklerinin *agı* dışında başka değerli kumaşları para birimi olarak kullandıklarını *DLT* de geçen *kamdu*¹⁰ sözü de tanımlamaktadır. *kamdu* “dört arşın boyunda, bir karış eninde bir bez parçasıdır ki, üzerine Uygur hânının mühürü basılıp alışverişte para yerine kullanılır. Bu bez eskirse her yedi senede bir yamanır, sonra yıkanır, yeniden üzerine mühür vurulur” (*DLT* I: 418). Ayrıca, İdil Bulgarlarında hammaddesi deri olan *alataki* da bu bağlamda anmak gerek (Togan 1981: 126).

3.3.2. “İpek” anlamındaki *agı* sözü, Uygur hukuk metinlerinde *-lık* ekini alarak (*agılık*) “depo; ambar; hazine” anlamında kullanılmıştır (Usp: 260; UW I: 63). Ayrıca *içgerü agılık* ibaresi (“saray hazinesi”= *hazine-i hassa*), Uygur hukuk sisteminin dil boyutundaki terminolojisini oluşturan önemli unsurlardan biri olmuştur. *Agı* sözünün *-cı* ekiyle ortaya çıkan *agıçı* şekli, Radloff tarafından “vergi toplayıcısı” olarak anlandırılır. Bu sözün karşılığını *DLT* de “hazinedar” olarak görmekteyiz. Uygurlarda hukuk ve maliye terimlerini inceleyen A. Caferoğlu da, *agıçı* sözünü “hazinedar; veznedar” olarak karşılar ve bu kelimenin geçtiği vesikanın konusuna bakıldığında *agıçı* tabiri altında, toplanan vergilerin teslim edildiği veya halktan vergi toplayan devlet hazinedarının kastedildiğini belirtir. Uygur dönemi eserlerinden *PKP*'de *agıçı uluğu* şeklinde yer alan ibare “hazine başkanı”, yani bir tür *maliye nazırı* (=ekonomi bakanı) anlamında kullanılmaktadır (Hamilton 1998: 14, Caferoğlu 1934: 21). *Uig. Tot.* da geçen *agılık*, bir hukuk veya iktisat terimi olmayıp niteleme adı kategorisinde yer alır (Zieme-Kara 1978: 475). *Uig. Tot.* da “reich” (=zengin) anlamında geçen kelime, UW'de yoktur.

3.3.3. *KB*'de *Öğdülmiş iligke agıçı negü teg er kerekin ayur* başlıklı 79 beyitten oluşan “hazinedar”ın özelliklerinin anlatıldığı bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölüm dışında, 4048. beyitte *agıçı* olmak için gereken temel şartın yazı ve hesap bilmek olduğu kaydedilir.

3.4. Bu verilerin tamamı, XII. yüzyıla kadar Türk ekonomisinin temel olarak *agı*'nın tekabül ettiği değer ölçüleriyle düzenlendiğini, *agı*'dan gelişen sözlerle bazı ekonomi terimlerinin oluşturulduğunu gösterir. Ramstedt,

---

karşılığında 40 parça ipek alıyorlardı. Her gelişlerinde on binlerce at getiriyorlardı... Barbarlar ipeğe doymak bilmiyorlar ve bize işe yaramaz at veriyorlardı. Saray bunu sinir bozucu bir hadise olarak görüyordu.” Çinli tarihçinin bu öfkeli sözlerinin altında yatan sebep, Uygurların Orta Krallıkta An-Lu-Şan isyanını bastırdıktan sonra Çin'e yerleşmeleri, emlak almaları ve bir çeşit banka kurup faiziyle ödenmek üzere borç para verme işlerine girişmeleridir. Tang Hanedanlığı'nın bu durumdan hiç memnun olmaması son derece tabiidir. Hanedanlık, bu konuda tedbirler almaya çalışmış, ama 9. yüzyılın sonuna doğru Uygurların Çin'in hemen hemen bütün maliyesini kontrol altına almalarını önleyememiştir. Bu gücün büyümesinin nedeni, Tang'ın Uygur ordusuna bağımlı olmasıydı. 840'ta Uygur Kağanlığı'nın çökmesi bile, Uygurların ekonomideki bu nüfuzlarını zayıflatamamıştı (Mackerras 2000: 453-454).

¹⁰ Clauson, *kamdu* kelimesinin Çince bir alıntı olduğunu kaydeder (EDPT: 626).

Muhammediyev ve Tuna'nın *akça* < *agi* + *ça* ilişkilendirilmesi olanaklıdır. Bu söz, Türkçe *-ça* eşitlik ekiyle genişleyerek kalıplaşmıştır (*agi+ça*). Kelime teşkilatında, Ramstedt ve O. Nedim Tuna'nın iddia ettiği gibi Farsçanın her hangi bir etkisi olamaz. Bunun en geçerli delilleri, İslâmiyetin, dolayısıyla Fars kültürünün etki alanına girmeyen Hakas (*ahça*), Tuva (*akşa*), Altay (*akça*), Karay (*ahça*, *ahçı*, *ahça*, *ahçı*) ve Çuvaş (*ukśa*) gibi Türk lehçe ve şivelerinde *akça*'nın bulunması ve "para" anlamında bugün de kullanılıyor olmasıdır. Erdal 2004'te, Eski Türkçede +*çA* şeklinde bir küçültme eki olmadığı, +*çA* ekinin bu görevle Osmanlıcaya Modern Farsçadan geçtiği belirtilir (306.d.n.). Türkçede iç ses durumunda süreklileşmiş bir ünsüzün arka damak patlayıcısına dönüşmesinin örneklerine rastlamak mümkündür. Bu sebeple, *agi-ça* > *akhça* > *akça* gelişmesi olanaklı görülmektedir.

4. *teñge* ~ *teñke*: "altın veya gümüş akça; Kazakistan'ın para birimi" < Etü *teñg* ~ *teñge* "denk, eşit; değer, kıymet, eder; terazi, sıklık, ağırlık"

4.1. *Ā*'da Cl. Huart'ın yazdığı, N. Göyünç'ün ikmal ettiği *tenge* maddesinde, *tengenin* Farsça *teng* "dar"dan geldiği, *tengçe* şeklinin "küçük bir gümüş sikke" ve sonraları genel olarak "sikke" anlamı kazandığı ifade edilir. "XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkistan'da kullanılmaktaydı. Buhara'da 40 santim altına tekabül eden 15 Rus kopeki değerinde idi. Bu, Çin Türkistanı'nda dizili 25 Çin parası (sapek) ile temsil olunan muteber bir para olup takriben iki İngiliz lirası ağırlığında ve 170 rupi değerinde Çin gümüş külçesi olan *kursa* nispetle daima değeri değişir. Son Kaşgar emiri (Osmanlı sultanı adına), Hokant ve Buhara sikkeleri numunesine göre, *ak-tenge* adını taşıyan gümüş sikkeler bastırdı. *Tenge*, İbn Batuta'da mevcut olup iki buçuk *Magrib dinarı* ağırlığında gösterilmektedir. XIV-XVI. asırlar arasında son İlhanlı hükümdarları, Altın Ordu hanları ve Timurlular tarafından kullanılmış olan küçük gümüş sikke (*tanga*), Akkoyunlularda Uzun Hasan zamanında *tenge* veya *tenke* adıyla kullanılmış olup Mardin, Ergani ve Âmid'e ait 1518 tarihli Osmanlı kanunnâmelerinde de zikredilmektedir. Bu para kıymet itibarıyla bir *Hasanbegi*'ye denk idi. Ayrıca 25 *tenge* veya *tenke*, bir *Eşrefi kayıtbeği*'ye, 2 Osmanlı akçesi 1 *tenge* veya *tenke*'ye muadildi." (Huart 1971: 162).

4.1.1. *Ā*'da ayrıca, *tenke* ve *tanga* maddeleri de bulunmaktadır. *Tenke* maddesinde "bir Hint sikkesi" olarak değerlendirilen bu söz, Sanskritçe *tanka* "gümüş ağırlık" ile ilişkilendirilir: "Gazneli Mahmud, Hindistan'ın kuzeybatısını fethedince, Hindu tebasına kolaylık sağlamak için iki dilde, Nâgarî ve Arapça ibareli paralar bastırdı ki, bunlardan *tanka*, Arap dirheminin muadili olarak kullanılıyordu. Şemseddin İltutmuş, (1210-1236) *tanka* tesmiye ettiği 175 *habbe* ağırlığında bir gümüş para çıkardı. Aynı ağırlıkta altın bir *tanka*, ilk defa Nasır el-Din Mahmud (1246-1265) tarafından çıkarıldı. Ekber tarafından da darp edilen altın *tanka*, *mühür* adıyla tanındı. Muhammed b. Tuğluk'un saltanatından sonra, *tanka* tedricen kıymetten düştü. Ludîler idaresinde *tanka*, hemen hemen bakırdan (*siyah tanka*) ibaretti. Şirşah'ın (1539-1545) büyük para ıslahatında, *tankanın* aslındaki saflığına ve ağırlığına irca edildi, fakat bu defa *rupi* (*rûpiya*) denildi.

Tanka ismi, Ekber tarafından bakır paralara verilmiştir. Kendisi *tanki* adı verilen bakır para da bastırılmıştır. Kelime, Bengal dilinde hâlâ *takâ* şeklinde kullanılmaktadır. Güney Hindistan'da *tanka* ismi, *annan*ın muadili olarak Goa Portekiz paralarının üzerinde bulunur." (Allan 1971: 162).

4.1.2. *İA*'da ayrı bir madde başı olarak bulunan *tanga* ~ *tenke* "küçük gümüş sikke", Türkçe *tamga* ile açıklanmakta ve Hintçe *tanka* ile Türkçe *teñgenin* ayrı sözler olduğu ifade edilmektedir: "Moğol dünyasının XIV-XVI. asır arasında kullandığı başlıca para birimidir. Ağırlığı, 20-35 habbe arasında değişen bu sikke, son İlhanlı hükümdarları, Altın Ordu hanları, ilk Kırım hanları ve ilk Timurlular tarafından bastırılmıştır. Ruslar, bu sikkeyi ve adını *denga* şeklinde XIV. asır sonunda Moğollardan almıştır. *Denga*, bakır sikke halinde, son olarak XVIII. yüzyılın ilk yarısına kadar Rusya'da darp edilmekte idi. *Tanga* kelimesi, 1930'larda Orta Asya'da, geçen asra kadar İran şahları, Hokant hanları ve Buhara emirleri tarafından kestirilmiş olan 50 habbe ağırlığında küçük bir gümüş sikkenin adı olarak mevcut bulunmakta idi. *Tanga*, Hintçe *tanka* ile değil, Türkçe olan *tamga* (resmi işaret, sikke damgası) kelimesi ile ilgilidir." (Allan 1970: 705).

4.1.3. Muhammediyev, bu söze *danik* şeklinde bakır paraların üzerinde restlandığını, XIV. yüzyıla ait Özbek paralarında 16 *pulun* 1 *danike* tekabül ettiğini bildirir. Ayrıca, *tañga~teñge* sözünü *danik* ile birleştirir (1990: 131, 132).

Muhammediyev, muhtemelen Far. *dâng* "çekirdek; bir dirhemin altında biri"~ Ar. *dânik* "mangır, bir dirhemin onda biri" sözleriyle, Türkçe *teñge*'nin, ses benzerliklerinden dolayı aynı olduğunu düşünmüştür; ancak bu görüşe katılmak mümkün değildir. Zira, Tacik kültürü dolayısıyla İranî etkinin yoğun olduğu Özbek lehçesinde, dolayısıyla Muhammediyev'in incelediği XIV. yüzyıl Özbek sikkelerinde "danik" sözüne rastlanması son derece normaldir. Ayrıca bugünkü Özbek Türkçesinde Türkçe *teñge* "para" ve Farsça *danak* "çekirdek, tohum" sözlerinin ayrı ayrı yer alması, söz konusu kelimelerin birbirinden farklı olduğunun önemli birer delilidir (ÖTİL I-II).

4.1.4. Doerfer, *tanga*, *tanka* maddesinde, bu sözü "bir para birimi" olarak adlandırdıktan sonra *tengçe* (تنگچه) ile muhtemel bir paralel şekil olabileceğini ifade eder ve *İA* ile diğer Türkçe ve Farsça metinlerde geçen *tenge~tenke~tanga~tanka* sözünü değerlendirir. *Tanga*'nın Farsça aracılığıyla Arapçaya *tanka* "Mağrib ölçüsünde 2,5 dinar", Ermeniceye *t'anka* "sikke" olarak; Türkçeden Moğolcaya *tengke*, *tengkege* "para, genel olarak demir ya da kâğıt para; ufak gümüş madeni para"; Batı Sibirya Türk şiveleri aracılığıyla Vogulcaya *tenke* "sikke, gümüş sikke"; Ostyakçaya *tenkë* "sincap; kopek"; Kazan Tatarcası aracılığıyla Çeremisçeye *tenge* "ruble"; Kazan Tatarcası aracılığıyla Mordva diline *t'enka* "pul, etiket"; Rusçaya *dén'ga* "para; sikke" olarak (eski Rusça belgelerde *ten'ka*) geçtiğini belirtir. Doerfer, Rusçadaki şekillerin, Türkçe *tenge* ve Farsça *dâng* sözleri arasında bir *kontaminasyon* (bulaşma) olduğunu yazar (TMEN II: 946).

4.1.5. Räsänen, bu sözü, Etü. *teyiñ* "sincap" ile birleştirir: Oyrot, Teleüt, Şor, Lebed, Küerik ve Yakut Türkçesi *tñ*; Uygur Türkçesi *teyin*; Teleüt ağzı ve

Kazan Tatarcası *tiyén*; tarihî Uygur, Kuman, Çağatay ve Osmanlı Türkçesi, Kazak, Tobol, Sagay, Koybal ve Kaça şiveleri *tñ*. Räsänen'e göre *teyiñ* "sincap" < Vogulca *lein*, *lēyn*, Ostyakça *taŋge* "sincap" şeklinde bir alıntıdır ve bu söz Tunguzca *deŋke* "samur" aracılığıyla Rusçaya *den'ga* "para" şeklinde geçmiştir (Räsänen 1949a: 200).

4.1.6. İdil-Bulgar nümizmatığını inceleyen Fraehn-Grigoryev, Allan gibi, bu sözün *tamga* "damga, mühür"den geldiğini iddia eder. Radloff, *teŋerek* "daire, çember" sözünden çıktığını öne sürer. Sablukov, onomatopik (tabiat taklidi) olduğu üzerinde durur ki, bu fikrin kabul edilmesi mümkün değildir (TMEN II: 946).

4.1.7. Ramstedt, kelimenin etimolojisini yapmaz; ancak hem Moğolcada (*teŋge*) hem Çağataycada (*teŋke*) bulunmasının, Altayik bir kültür sözü olduğunu gösterdiğini ifade eder (TMEN II: 946).

4.1.8. Laufer 1916'da, Tib. *tam-ka*, *tan-ka*, *tan-k'a*, *tan-ka* "gümüş sikke" < Sans. *tanka* "dört *mâsha* veya yirmidört *raktika* değerinde bir ağırlık ölçüsü veya sikke birimi" olduğunu, bu sözün Türkçede ve Farsçada *tanga* (تنگه) "nakit; sikke" ve *dâng* şekillerinde bulunduğunu kaydeder. Kendine has ve özerk bir gelişmesi olduğu için, Farsça *dâng*'ın Hintçeyle bağlantılı olmadığını belirten Laufer, bu sözün O. Böhtlink, *Sanskrit-Wörterbuch*, SP 1861'de yer aldığına dikkati çeker Böhtlink, *tanka* "dört *mâsha* veya yirmidört *raktika* değerinde bir ağırlık ölçüsü veya sikke birimi" < Tü. *tamga* "damga" ile birleştirir. Laufer, bunun mümkün olmadığını ifade eder; *tanka*'nın, *t* sesinden dolayı tam Hintçe (*pure Indian*) olması gerektiğini ileri sürer. Bunu da Urd. *tank*, Penc. *takā*, Beng. *taŋk*, *taŋkā* "para" sözlerinin desteklediğini belirtir. Laufer, bu sözün "bakır para; zenginlik" anlamlarıyla Afgan diline *tanga* olarak girdiğini de kaydeder (TMEN II, 591-92).

4.1.9. Doerfer, Laufer'in açıklamalarının, diğerlerine göre tek kabul edilebilir olduğunu söyler ve bunu destekleyen fikirlerini maddeler halinde şöyle sıralar: a. Hintçede, Farsça *tanga~tanka* (تنگه) okunuşuna yakın söz, çok eski belgelerde var b. Hintçe *t* sesi içeren bu söz, Tibet ve Afgan dillerinde de var. Bu sebeple, Ramstedt'in, bu sözün Türkçe-Moğolca olduğuna dair fikri kabul edilemez. c. Farsça *tanga*, Türkçe *teŋge* ve Farsça *tanka*, Türkçe *teñke* sözlerinin birbirlerine doğru dalgalandıkları anlaşılıyor. Doerfer, Kuzeybatı Hindistan'ın bir bölgesi İranlı Moğolların elinde olduğu için, bu alış verişin doğrudan doğruya, Far. *tanka* < Hint. *tanka* olarak gerçekleştiğini belirtir. *Tanga* şeklinin ise, Afgan dilindeki *tanga*'dan geldiğini, *t* sesinin Farsçada *t'*ye dönüşmesinin şaşırtıcı olmadığını ifade eder (TMEN II, 591-92).

4.2. Doerfer'in son derece karmaşık dil ilişkileri yumağına dönüştürerek polemige çevirdiği *tanga*, *tanka* maddesindeki bu fikirlerine katılmak zordur.

Madde başında yer alan *tengçe* (تنكچه) şekli¹¹ yanına bir soru işareti koyan Doerfer, yazının ilerleyen bölümlerinde *teñçe* şeklini adeta unuttur ve Farsçadaki Hintçe alıntılardan söz etmeye başlar. Ancak bu alıntılara sadece iki örnek verebilir. Allan, Räsänen, Fraehn-Grigoryev, Ramstedt gibi bilim adamlarının bu sözün Türkçe olduğuna dair fikirlerini reddeder.

4.2.1. Hindistan, Afganistan, Rusya ve Türkistan coğrafyalarında yaygın bir alanı olan bu kültür sözünün ilk defa hangi dil konuşurları ve hangi tarihte kullanıldığı bilinmemektedir. Bugün artık “ortak kültür” sözü haline gelmiş *teñge*, farklı biçimleriyle söz konusu geniş coğrafyada hâlâ dolaşımdadır. Bu sözün kalın ünlü barındıran şekillerine, genel Türkçede rastlamamaktayız. *OSTN*'de, Kazan Tat., Çağ. *teñke* ve Kırg. *teñge* olarak kaydedilen kelimenin “gümüş veya altın para; ruble” anlamları ve Çağatay sahasındaki “küçük Orta Asya gümüş sikkesi (20 kopek değerinde)” anlamı kayıtlıdır. *ŞT*'de “para” anlamıyla (*teñge için saña Isfahannî darugalıkın berdim...*) birkaç kez geçmektedir.

4.3. Para birimlerinin adı, değiş tokuş edilen nesnelerin yanı sıra, denklik bilgisine de dayalıdır¹². Bu bağlamda, Eski Türkçe *teñg*, Genel Türkçe *teñge* ilişkisi mümkün görülmektedir. Eski Türkçede kalıplaşmış *teñge* şekliyle, yalnızca çift söz (*hendiadioin*) olarak (*tuş teñg(e)* yazmalarında (Çağatay: 1942:139) görülen *teñ*, *KB*'de müstakil olarak “eşitlik, değer ölçüsü” gibi anlamlarla kullanım alanına girmiştir¹³. Uygur yazmalarında, *teñ* sözünün bir tür değer ölçüsü olarak kullanıldığını ise, şu örnek ispatlamaktadır: “Biri pamuk ekmek için bir yer kiralyor; bedeli olan 10 *teñg* pamuğu sonbaharda verecek; tarlann bütün vergileri kiralayana ait olacak” (Arat 1987: 539).

4.3.1. Etü. *teñg* sözü¹⁴, Türkçede “çeşitli malların değer tokuşunda kullanılan her türlü değerli nesne ve metal parçası”na *denk* gelen para birimi

¹¹ تنكچه Farsçada “küçük gümüş sikke anlamında olup muhtemel bir Türkçe alıntıdır (bkz. Steingass 1977: 330).

¹² Denklik oluşturma bilgisinden yola çıkılarak *parayı* adlandırmanın yeni çağdaki örneklerinden biri de *kâ'ime*'dir. Arapça *kıyâm* “ayağa kalkmak; birinin yerini tutmak, yerine geçmek” fiilinin ism-i fail şekli olan ve “yerini tutan, dengi olan” anlamını içeren *kâ'ime*, sadece Türkçede “kâğıt para” anlamındadır. İlk defa 1840'ta Abdülmecit döneminde piyasaya sürülen ve banka vb. resmî kurumlarda *para dengi* olan bu kâğıtlar, 1880'den itibaren tedavülden kaldırılmıştır (Mordtmann 1967: 106-107).

¹³ sözüm ogluma sözledim men toñga / ogul minde altın mañga ne teñge (KB, 186) kümüş kalsa altun meniñdin sañga / anı tutmagıl bu sözke teñge (KB I: 188).

¹⁴ Etü. *teñg* sözü, Farsça ve bazı yabancı dillerdeki Türkçe alıntılar arasındadır. Doerfer, bu sözün Farsçada *tang / dang* şekilleriyle “bir hayvanın sırtına yüklenen yükün yarısı” ve genel olarak “yük” anlamına geldiğini ifade eder (TMEN II: 941). Clauson, Türkiye Türkçesi ve bazı Türk şivelerinin bu sözü, Farsçadan tekrarlı alıntı yoluyla *denk* şekliyle aldıklarını belirtir (Osm., Tkm. *deñ*). Doerfer, bu sözün Türkçeye Çince den geçtiğini iddia eder; ancak bu görüşe katılmak mümkün değildir; zira Çince *tēng* “tür, çeşit”, Clauson'un da belirttiği gibi, anlamı son derece farklı başka bir söz olup Etü. *teñg* ile kesinlikle birleştirilemez (EDPT: 511).

haline gelmiştir. 1652 yılında yazılan *Burhân-ı Katı* sözlüğündeki *sikke* maddesinde şu anlam özellikle dikkati çekmektedir: "...Demir tengesine de denir ki, üzerine rayiç akça darp oluna..." (BK: 680). Aynı sözlüğün *tenge* maddesi, "ıstılah-ı umum üzere akçeden ve puldan muayyen kesilen kıtadır. Türkide kesri nunla *teneke* bundan mehuzdur." şeklinde açıklanmaktadır.

4.3.2. Etü. *teñg* "eşit, denk, muadil; bedel, karşılık" sözü, XI. yüzyıldan sonra, *teñge* şekliyle ve "eşitlik, değer ölçüsü" anlamıyla Türk kültür hayatına girmiş; Orta Asya Türklerince "bir malın veya mülkün bedeli", yani "para" karşılığı olarak kullanılmıştır¹⁵. Bu söz, Altayik bir ortak kültür sözü olarak değerlendirilmez. Hükümdarlığın en önemli sembollerinden olan sikke üstü *mühür* geleneğine bağlı bir tayin olan *tankanın* kimi zaman *mühür* olarak adlandırılması, sonradan dilcileri, numizmatikçileri ve tarihçileri *tamga* > *teñge* şeklinde yanlış bir birleştirmeye sevk eder. Bu iki sözün ses benzerlikleri, araştırmacıları yanıltan bir başka faktör olur.

4.3.4. *Teñge* (<Etü. *teñg*) sözü, "değer, kıymet" anlamlarıyla birlikte "alım veya satımda bir şeyin mal veya para karşılığındaki değeri, bir malın aynı veya nakdî karşılığı", yani *dengi* olarak, bugünkü Türk şivelerinin bir çoğunda kullanılmaktadır:

4.3.5. Kaz. *teñge* "kıymet ölçüsü olarak faydalanılan akça; bir somluk akça; gümüş akça" (KzTTS); Uyg. *teñge* "sikke; XX. yüzyıla kadar Güney Sincan'ın para birimi" (UED); Özb. *teñge* "Buhara Hanlığı'nda 15 tiyine, Hokant Hanlığı'nda 20 tiyine denk olan gümüş para" (ÖTİL II); Kırg. *teñge* "20 tiyin (Kuzey Kırgızistan'da); bir somluk veya 50 tiyinlik para"; akça, gümüş sikke; kâğıt para" (KTTS); Tat. *teñke* "yassı, yuvarlak altın veya gümüş akça; balık veya yılanın bedenini kaplayan oval, ince boynuzsu madde; bazı ağaçların gövde kabuklarını veya çam vb.nin kozalaklarını oluşturan küçük, ince daireler" (TTAS III); Bşk. *teñke* "100 tiyine denk gelen para birimi; sum; balık pulu"(BTH).

4.4. Sonuç olarak Allan, Räsänen, Fraehn-Grigoryev ve Ramstedt'e katılıyor ve *teñgeyi* Altayik bir kültür sözü olarak değerlendiriyoruz. Kelime, geç dönemde, İlhanlı, Altın Ordu, ilk Kırım hanlıkları, Timurlu, Akkoyunlu, Gazne, Hokant ve Buhara hanlıklarına yayılan geniş kullanım alanı bulmuştur. Etü. *teñg*

¹⁵ Doerfer, Kazan Tatarcası verilerine dayanarak bu görüşü reddeder. Doerfer tarafından ileri sürülen Etü. *-e-* > Kazan Tat. *-i-* gelişmesi ise hiç şüphesiz düzenli bir ses değişmesi ve doğru bir belirlemedir. Bununla beraber, Kazan Tatarcasında arkaik unsur olarak, Eski Türkçe ilk hecedeki *-e-*, pek çok sözde korunmuştur. Etü. *tepeke-* > Kazan Tat. *tepele-* "vurmak, dövmek"; *seki* > Kazan Tat. *seké* "seki" vb. Ayrıca, TTAS'de *teñ* sözünden geliştiği açıkça görülen *teñgel* ve *tiñgél* şekilleri ("denk, benzer, eşit; yan, taraf") ayrı maddelerde kaydedilmiştir. Asıl ilgi çekici olan, bu sözlerden *tiñgél*'in ağızlarda kullanılması, *teñgel*'in ise standart Kazan Tatarcasına ait olmasıdır. Böylelikle, Etü. *teñg* ve bundan gelişen *teñke*, *teñgel* sözlerinin, ilk hecede *-e-* sesini koruyan arkaik birer unsur olarak, Kazan Tatarcasında korunduğu anlaşılır.

> *teñge* gelişmesinde son ses ünlüsü, *tamga*, *taruga*¹⁶, *akça* gibi Türk iktisat sisteminde yeri olan sözlerden kontaminasyonla türemiş olmalıdır.

5. *tiyin* “Kazakistan ve Kırgızistan’ın küçük para birimi” < Etü. *teyeñ* “sincap”

5.1. *OSTN*’de *tiyin* (*tīn*) maddesi 1. “sincap” anlamıyla Komandı, Sagay, Koybal, Kaça, Kırgız, Tobol ve Kazan (Tatar) Türkçelerinde; 2. “bir kopek, bir para” anlamıyla da Kırgız, Kazak ve Uygur Türkçesinde gösterilmiştir.

5.1.1. Clauson, *tiyin* sözünün “sincap; sincap kürkü” anlamına geldiğini belirttikten sonra, erken Rus döneminde bu sözün para birimi olarak kullanıldığına dikkati çeker. *DLT*’te geçen *tegiñ* şeklinin ve tercümesinin ise, yanlış anlamadan kaynaklanmış olduğunu söyler (EDPT: 569). Gerçekten de *DLT* tercümesinde *tegiñ*, “sincap” değil, “samur” olarak anlamlandırılmıştır. Oysa samur ve samur kürkü karşılığında, Eski Türkçeye ait metinlerde *kiş* sözünün varlığı bilinmektedir¹⁷.

5.1.2. Doerfer, *tiyin* sözünün Türk şivelerindeki karşılıklarını verdikten sonra, sincap kürkünün eskiden beri değiş tokuş değeri olduğunu söyler ve “kopek” ile “sincap”ın birbiriyle bağlantısını mümkün bulur. Doerfer, *tiyin* ve *teñkenin* ayrı biçimler olduğunu da ifade ederek isim vermeden Räsänen’in fikrine karşı çıkar (yuk. bkz. *teñke*). Ayrıca Etü. *teyeñ*, KB. *teyiñ*, Hou. *teyin* (veya *tīn*), CC. *teyin* ve *OSTN*’deki diğer şekilleri verir. Alt., Tel., Şor., Leb., Küer. *tīñ* biçimlerini de kaydeden Doerfer, bu sözün Türkçeden Pamir diline *tīñ* “kuruş” olarak geçtiğini belirtir (TMEN II: 1013).

5.1.3. A. G. Muhammediyev, *tiyin* sözünü, Etü. *tögün* “damga; düğüm” sözüyle ilişkilendirir (1990: 137). Muhammediyev’in bu görüşüne katılmak mümkün değildir; çünkü, Türk iktisat hayatında, Köktürk öncesi ve sonrası¹⁸ dönemde hayvan ve hayvanlardan elde edilen ürünler, takas aracı, dolayısıyla “para” olarak kullanılmışlardır. Özellikle, Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak Ural-Güney Sibirya-Altaylar-Sayan dağları üzerinden Çin’e ve Amur nehrine ulaşan yol canlı bir ticarî faaliyete sahipti. *İpek Yolu*’na kuzeyden paralel uzanan bu yola *kürk yolu* denilmekteydi (Kafesoğlu 1995: 313).

5.2. İbn Rūsta, *Kitāb al-a’lāḫ an-nafīse* adlı eserinde İdil-Bulgar Devleti’nin mallarının çoğunlukla sincap (*tiyin*) kürklerinden ibaret olduğunu bildirir ve Bulgarlarda sikke basılmadığını, bir kürkün ise 2,5 dirhem kıymetinde olduğunu bildirir. İbn Rūsta, Bulgarların İslām memleketlerinden beyaz ve yuvarlak gümüş dirhemler getirdiklerini kaydeder (Kurat 1944: 793). Coğrafyacı el-Mukaddesî, “Harezmi’den oraya samur, sincap, kakım kürkleri, sansar, tilki, kunduz, her renkte tavşan, keçi derisi, balmumu, ok, kavak ağacı, şapka, balık

¹⁶ *Tamga* ve *taruga* için için bkz. Özyetgin 2004.

¹⁷ *ajun tezginiür ilde arkış yorıp / ağı çuz tiyiñg kiş alr sen tirip* (KB, 5367).

¹⁸ Eberhard’ın Çin yıllıklarını tarayarak tespit ettiği Çin’in kuzeyindeki Türk kavimleri arasında Ting-lingler veya Ding-lingler de vardır. Ting-linglerin sincap kürkçülüğü ile meşhur oldukları ve etnonimlerinin *teyeñ* “sincap”+*lig* şeklinde oluştuğu, Németh tarafından belirlenmiştir. (bkz. Németh 1930: 116)

tutkalı, balık dişi, kunduz esansı, sarı amber, kimuxt [bir çeşit kürk], Saklap köleler, koyun ve sığır ithal edilir. Bütün bunlar Harezmi yoluyla Bulgar'dan gelir." demektir (Golden 2002: 212).

5.2.1. Bütün bu kültür tarihi verileri, *tiyin* "kuruş mukabili para"nın üst anlam katmanına geçerek, Etü. *tēyēñ* "sincap, sincap kürkü; (genel olarak) kürk" sözünden geliştiğini ortaya koyar. Bu konuyu araştıran, Muhammediyec dışında tüm araştırmacılar bunu kabul eder.

5.2.2. *Tiyin*, tedavüldeki küçük para birimini adlandırmak üzere, resmî olarak sadece Kazakistan ve Kırgızistan'da kullanılmaktadır. Kazakistan'da 1 tenge= 100 *tiyin*; Kırgızistan'da 1 som = 100 *tiyin*. Bununla beraber, özellikle "sincap" sözünün günümüzde *tiyin~tiyēñ~tiyim ~tıyın~tin* şekilleriyle yaşadığı Tatar, Başkurt, Kırgız, Uygur, Özbek Türkçelerinde, "kuruş" kavramı, aynı sözle (Tat., *tiyēñ*; Bşk. *tin*; Kaz., *tiyin*; Kırg. *tıyın*; Uyg. *tiyin*; Özb. *tiyin*) karşılanmaktadır.

6. *som* ~ *sum*: "Kırgızistan ve Özbekistan'ın para birimi"

6.1. Eski kültürlerde, "mühürlü sikke" bilgisine ulaşılmadan önce "katı, saf cisim"ler doğrudan doğruya para birimi olarak kullanılmışlardır: İng. *sterling* "sterlin" < Grk. *stereos* "katı, saf cisim"; Lat. *solidus* "bir para birimi" < *solidus* "katı, saf cisim"; Alm. *Groschen* "kuruş" < Lat. *grossus* "katı, yoğun, sert, iri"¹⁹ vb. Türk iktisat sisteminde, metallerin damgalanmadan, yani *sikke* haline getirilmeden önceki dönemlerde kullanılan para birimlerinden biri, "katıksız, saf ve sert cisim" anlamlarına gelen *som* sözüyle karşılanmıştır.

6.2. İbn Rūsta, *Kitāb al-a'lāḫ al-naḫīse* adlı eserinde "En küçük para olarak *sincap derisi* (yuk. bkz. *tiyin*) kullanıldığı anlaşılıyor. Bunun izi hâla şimal Türklerinde görülmektedir. En küçük paraya *tiyin* (aynı zamanda "sincap" demektir.) denilmektedir. Bu sözün Bulgarlardan kaldığından şüphe edilmez. Bilahere sikke yerine gümüş parçaları kullanılmıştır ki, bunun 200 gr. kadar ağırlığında olanlarına *sum* (bugün 100 *tiyin*) denilirdi (Kurat 1944: 793).

6.3 *Som* ~ *sum* sözünün, Bulgar Türkleri arasında 200 gr. ağırlığındaki gümüş parçalarını adlandırmak üzere kullanıldığını, X. yüzyılda yazdığı eseri vasıtasıyla İbn Rūsta'dan öğrenmekteyiz. *Som*, son ünsüzü dış genizlisine dönüşmüş *son* biçimiyle, Türkçe yazılı belgelerde, ilk ilk kez Uygur döneminde karşımıza çıkar: eski Uyg. *sun* "birimi parmak olan bir ölçü". DLT'de bu söz *son* biçiminde ve "som; içi dolu madenden olan şey" anlamındadır (IV: 529). Kaşgarlı Mahmut, *son altun* örneğini vererek, kelimeyle ilgili "bu bir parmaktan bir arşına kadar uzunluklarda olabilir" şeklinde bir açıklama yapmıştır (III: 135).

6.3.1. Radlov, *OSTN*'de *som*'un Altay, Teleüt, Lebed, Kırgız, Çağatay, Doğu Türkistan ve Kırım şivelerinde bulunduğunu kaydeder: *som* "parça, kısım;

¹⁹ Türkçe *kuruş* alm. *Groschen* "1 Avusturya şilinine denk gelen 100 kuruşluk bozuk para" sözünün bozulmuş şeklidir. *Kuruş*, ilk defa I. Bayezid'in 1392 yılına ait bir beratında *grâş* (gayn, re, vav, şin harfleriyle) biçiminde geçmektedir (Zambaur 1967: 1025)

sikke; külçe” *som temir* (Kırg.); “yoğun, ağır, som” (Osm., Çağ.), “işlenmemiş, ham, saf” *som altın, som kümüş, som temir* (Tel.); “bütün, teknil” *som ağaç* (Osm.); *som et* “kemiksiz et” (Krm); “para birimi” *iki som* “iki ruble”

6.3.2. Clauson, *sun* sözünün Çince’den alıntı (< *ts’un* “bir uzunluk ölçüsü; Çin adınının onda biri”) olduğunu belirtir. Kaşgarlı Mahmut’un verdiği kesin anlama “şüphelidir” diyen Clauson, *el-suftâce*’nin “poliçe, çek” anlamına geldiğini, referans noktasının muhtemelen Çin kâğıt parası olduğunu, bu kâğıt paraların alışverişte değişkenlik gösterdiğini, ama altın anlamına gelmelerinin çok zor olduğunu belirtir (EDPT: 832). Clauson’un bu fikrine katılmak mümkün değildir; çünkü *ts’un*, Çin’de kullanılan bir uzunluk ölçüsü birimidir. Oysa Türkçe *som* “katışksız, saf, bütün” anlamlarını içerir. Altın, gümüş, demir gibi metallerin yanı sıra, eski Türk iktisat sisteminde değiş tokuş malı olarak kullanılan et, ağaç kütüğü, kereste gibi nesnelere de niteleyicisi olup “bütünlük, tamlık, saflık, katışksızlık” belirten bir değer birimidir. Bu noktada, Kaşgarlı Mahmut’un da *sün* “bir parmakla bir arşın arasındaki uzunluk ölçüsü” ve Etü. *son* (~*som*) “saf, katışksız, sert cisim” sözlerini birbirine karıştırdığı ve aynı madde başında topladığını kaydetmeliyiz. Clauson da, DLT’den aldığı bu örnekle, aynı karışıklığı sürdürür.

6.3.3. O.N. Tuna, *som* < *sûm* < *sun* < *sûn* şeklinde geliştiğini, “külçe” anlamına geldiğini belirtir ve Bulgar Türklerinde *kürk-paraların* yüz tanesinin bir *sûm* değerinde olduğuna dikkati çeker. Tuna, Fransızcada “yük, nicelik, sürü” anlamlarında kullanılan *somme* kelimesinin, Lat. *summada*n değil, Kuzey Türklerdeki *sûm*un İtalyancadaki şekli *somada*n gelmesinin kuvvetle muhtemel olduğunu kaydeder. Avrupa’da XIII. yüzyılda kullanılmaya başlanan bu kelimelerin, Rubruk tarafından Kırım ve Tatar coğrafyasında öğrenilerek Batı’ya taşındığı, bu sebeple Fransız dili etimologlarının bu kelime üzerinde yeniden durmaları gerektiği kanısındadır (Tuna 1961: 550).

6.4. *som* günümüzde resmî olarak sadece Kırgızistan ve Özbekistan’ın para birimidir; ancak Türk şivelerinin bir çoğunda “tam, katışksız; para” anlamlarını koruyan bir söz olarak yaşamaktadır:

6.4.1. Tat. *sum* “Rusya’da ve SSCB’de 100 tiyine denk olan para birimi; bu değere sahip kâğıt veya metal para; *sum ité* “bacak ve koldaki kalın kas” ~ Tat. *suma* “zenginlik, varlık; paha, kıymet”; Kırg. *som* I “100 tiyine denk para birimi ve bu değere sahip para”, Kırg. *som* II “kalıp; maden külçesi” *som balka* “balyoz”, *som tuyak* “kalın toynaklı hayvan, *som cigit* “sağlam, sıkı delikanlı”; Bşk. *hum* “100 tiyine denk olan para birimi, tenge” *hum agas* “yontulmamış, kesilmemiş bütün ağaç”, *hum altın* “nitelikli altın”, *hum timér* “bütün, kalın demir”, *hum şeşek* “kökten çıkmış başsız büyük çiçek”; Kaz. *som* I “100 tiyine denk olan para”, Kaz. *som* II “ tam, bütün; iri, büyük” *som bilek* “güçlü” ~ Kaz. *soma* “belli bir değerdeki para; bir nesnenin değeri, fiyatı”; Özb. *som* “100 tiyine denk olan para; kemiksiz et”; Kum. *som ét* “but”, *som altın* “som altın”; Krç-Blk. *som* “para; altın” *kara som* “25 kapık”, *kümüş som* “gümüş ruble”, *som carım* “50 kapık”, *som-şay* “kuruş, para”; Uyg. *som* “100 tiyine veya 10 *buluña* denk olan

para”; Alt. *som* “şekil; heykel; yontulmamış ağaç”; Ttü. *som* “içi dolu olan ve dışı kaplama olmayan; katışıksız”.

6.5. Sonuç olarak, Çince *ts'un*’dan alıntılanan ve uzunluk ölçüsü olarak kullanılan Eski Türkçe *sundan* bağımsız bir şekil olarak Türkçede *som~son* biçimlerinin varlığından söz etmek gerek. Anlam farklılıkları, bu iki sözün birbirine benzemesine rağmen ayrı kaynaklardan geliştiğine işaret eder. Bulgar Türklerinde bu sözün, son sesi dudak genizlisiyle (*sum*) para birimi olarak kullanılması bunu tanırlar.

7. *mangır* “bakırdan yapılmış iki buçuk para değerinde sikke; nargile lülesine konulmak için kömür tozundan yapılan, çabuk tutuşur, tavlâ pulu biçiminde bir çeşit yakacak; para” (TS).

7.1. *Mangır*, tarihî Oğuz alanında küsuratta kullanılmak ve alışverişi kolaylaştırmak için, çok zaman bakır, pirinç ve tunçtan kesilmiş olan ufaklık sikkelerin ismidir. *Cevdet Bey Tarihi*’nde, Osmanlılarda ilk *mangır sikkenin* Orhan Gazi zamanında kestirilmiş olduğu beyan edilmiş; ancak böyle bir sikke bugüne kadar ele geçip meskûkat kataloglarına geçmemiştir. Bununla beraber Orhan Gazi’nin alış verişi kolaylaştırmak için mangır kestirmiş olması muhtemel görülmektedir. Kataloglara geçen ilk mangır sikkeler I. Murad’a ait olup bunlardan biri Eylül 1308 (790 Ramazan) tarihlidir. Osmanlı Devleti’nde mangır kesimine 1879’da yayımlanan bir kararnameyle son verilmiştir (Uzunçarşılı 1966: 283).

7.1.1. *Takvim-i Meskûkât-ı Osmâniye*’de (1334) *mangır* kelimesinin Moğolca “nakit” anlamına gelen *mungun* kelimesinden geldiği kayıtlıdır. Türkçede bu sözün *mangur*, *mankur* ve *mankır* şekilleri de vardır. Osmanlı resmi belgelerinde mangır, *sikke-i nuhasiye* adıyla geçer. Halk arasında ise, *kızıl mangır* olarak adlandırılır (Uzunçarşılı 1966: 282).

7. 2. *Mangır*’ın temel ham maddesinin *bakır* olması, Osmanlı resmî belgelerinde *sikke-i nuhasiye*, yani “bakır sikke” adıyla anılması ve en önemlisi Türklerde maden işlemeciliğinin, özellikle demir, bakır, bronz ve altın işçiliğinin çok üst bir düzeye ulaşması, ayrıca *mangır* < *bakır* ilişkisinin ses bilgisi temelinde açıklanabilirliği, *mangır*’ın *bakır* sözüyle ilişkilendirilmesine olanak tanır²⁰.

7.2.1. Minusinsk ve Altay bölgelerinde, M.Ö. 3000’lerden kalma bakırdan yapılmış çok sayıda eşya ele geçmiştir. Bu maddeler, muhtemelen değiş tokuş araçları olarak kullanılmıştır. Bu suretle *bakırın aynî tediye* unsurundan zamanla *nakdî tediye* durumuna geçtiğini söylemek mümkündür.

7.2.2. Eski çağ Türk kaya yazıtlarında *bakır*, daha çok “para” anlamıyla kullanılır. Bu, sikkeler üzerindeki *bakır* sözüyle tanırlanır. 1984’te Kızlasov, Yenisey bölgesinde bulunan bir sikkeyi *b^akır bⁱçi bⁱ kiçig ur^k* biçiminde

²⁰ Bu yazıyı yazarken, ilk önce Ttü. *mangır* ~ Moğ. *möngün* “para; gümüş” sözlerinin Moğol hânı Möngü Kağan’ın (1246-48) adına basılmış sikkelerden gelmiş olabileceğini düşünmüştük; ancak daha sonra Prof. Dr. Günay Karaağaç’ın fikrine başvurmak suretiyle elde ettiğimiz *mangır* < *bakır* ilişkisinin daha doğru olduğuna hükmettik. Sayın Prof. Dr. Karaağaç’a bu fikri verdiği için teşekkür ediyoruz.

transkripsiyonlar (2006: 47). Ayrıca IX-X. yüzyıllara tarihlenen Hakas mezar yazıtında (Oçura= E 26=) *bakırı buñgsuz erti kara saçın teg* “parası sayısız idi kara saçın gibi” ibaresi de, *bakırın* eski Türk dili alanında, para birimi olduğuna delil sunar (Malov 1952: 49; Kızlasov 2006: 55; Tenişev 1990: 218). VIII. yüzyılın ortalarına tarihlenen Çin parası E-79’un arka yüzünde kayıtlı Runik harfli yazıt, eski Türk dili uzmanlarınca türlü biçimlerde transkripsiyonlanıp yorumlanır. Uzmanların çoğu, yazıt üzerindeki *bakır* sözünün varlığında hemfikirdir (Tenişev 1990: 218; Amonjolov 2006: 23).

7.3. DTS’de kelime “bakır” ve “para birimi” anlamında kayıtlıdır (82). *USp*’de *bakır* ve *Türkische Turfan Texte* VII’de *bakar~bakır~baki* şekilleri “bakır; tartı ölçüsü; sikke, para, mangır” anlamlarıyla geçer (USp: 266; EUTS: 21; DTS: 82).

7.3.1. Clauson, *bakır* sözünün “bakır” anlamından başka bazan “bakır sikke” anlamını da taşıdığını, ayrıca eski Türkçe metinlerde *sıtırın* onda biri, *yastukun* beşyüzde biri değerinde bir para birimi olduğunu belirtir (EDPT: 317).

7.3.2. Sevortyan, *bakır* sözünün tarihî ve çağdaş Türk dili alanındaki varyantlarını kaydeder (ESTY: 45). Räsänen’in *bakır* < Farsça *bahır* ilişkilendirmesi, kelimenin Türk dilli alandaki yaygınlığı yüzünden kabul edilemez (1969: 58).

7.4. Bize göre, *bakır* < *bañgır ilk biçiminden gelişmiştir. İç ses durumundaki arka damak genizlisi -*ñg*-’nin -*ng*- çift ünsüzüne dönüşmesi örnekleri Türk dili tarihinde tanıklanır: Etü. *çınğrak* > Çağ. *çinkırak*, Özb. *çinkirok*, Ttü. *çingırak* (EDPT: 426); Etü. *koñgur* “koyu kestane at donu” > Çağ. Kıpç. *kongur* (EDPT: 639); *koñguz* “böcek” > E. Uyg. *konkuz* (EDPT: 641); *süñgü(g)* > Ttü. *süngü* vb.

7.4.1. Genel Türkçenin sadece Batı (Oğuz) alanında, Oğuz alanının da Osmanlı ve Türkiye Türkçesi dönemlerinde kullanılan *mangır* sözü, *bañgır “bakır” biçimli ilk şeklin Türkçedeki *b*- > *m*- ön ses değişmesi ile *mangır* biçimine geçmiştir. Türkiye Türkçesinin ağızlarında *bankır* “para, mangır” sözünün ve *mangır gibi kızarmak* “bakır gibi kızarmak” deyiminin bulunması, bunu tanıklar (DS II: 521).

8. *para* < Far. *pâre* “parça, kısım; kırık; yırtık; tane, adet”.

8.1. Ticaret malı olarak kullanılan malzemenin ağırlığı²¹, ölçüsü, kesilmesi, ayrılması sonucunda elde edilen birimler, *para* kavramının *sikkeden* önceki basamaklarını oluşturmaktadır. Bu noktada Türk kültüründe, özellikle Uygur döneminde “para” karşılığında *yarmak* ~ *yartmak*; *kiçig* ve *yastuk* ~ *yasduk*

²¹ Türkiye Cumhuriyeti, İtalya ve Malta’nın para birimi olan *lira*>*livra*>Lat. *libra*-*litra* “bir ağırlık ölçüsü” sözünden gelişmiştir.

kelimeleri karşımıza çıkar²². *yarmak* “sikke, para”; *yastuk* “sikke, para”; *kiçig* “ufak bir sikke” (EUTS). Bu sözler, eski Uygur hukuk belgelerinin bir çoğunda mevcut²³ olup *sikke* olgusuna geçiş öncesinde “yarılan, kesilen, küçültülen ve biçimlendirilen (yassılaştırılan?) paraları işaret eder. *İbnü Mühenna Lugati*’nde yer alan *yarmakçı* sözünün “para kesen” anlamıyla karşılanması, bu fikri desteklemektedir²⁴. *Yastuk* ise, Clauson’un sözlüğünde belirttiği gibi “şüphesiz ki, yastuk şekilli gümüş sikkedir” (EDPT: 974) biçiminde açıklanamaz. *Yastuk* ve *yastuk* aynı kaynaktan gelişmiş, ama anlam farklılaşmasına uğramış eş yazılı şekillerdir (*yastuk* “1.yatılan, yaslanılan yer; 2. *yastug* “yatık, yassı şekilli” < *yat-sığ* ²⁵ Dolayısıyla *yastuk* “sikke” < *yat-sığ* gelişmesi yaşamış; yani “yatık, yassı şekilli” anlamındaki *yatsığ* sözünün metateze uğramasıyla oluşmuş bir şekildir²⁶. *Kiçig* sözünün asıl anlam tabakasını oluşturan “küçük” anlamı, söz konusu kelimenin, *kiçig yartmak* veya *kiçig yastuk* “bozuk para” biçimindeki tamlamalardan muhtemel bir elips yoluyla kısaltıldığını düşündürmektedir.

8.2. Türk kültüründe daha yaygın olan ve günümüze kadar ulaşan *para* sözü de, değerli mal veya metalin kesilme, parçalanma bilgisiyle oluşmuştur. *Paré*’nin Farsçadaki “hediye, armağan” anlamından geliştiği açık olan “rüşvet” anlamı ise, günümüz Türk şivelerinde hâlâ korunmaktadır (ATİL). Türk kültüründe *para* sözü, bir ekonomi terimi ve tedavüldeki *para* birimi olarak XVI. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlar:

8.2.1. “Memluk Devleti sınırları içerisinde, Hicaz ve Yemen’de, bu devletin tedavül eden gümüş parası, el-Melik-ul-Müeyyed’in (1412-1421) para reformunun eseridir. El-Müeyyed Ocak 1414’te tedavüle bir dirhemlik iki sikke sürdü. Vaktiyle Orhan Bey’in yarım *tebriz dirhem* ağırlığındaki ikilik akçesinin tutmadığı gibi, el-Müeyyed’in de bir *Haşimi* veya *şer’i dirhem* ağırlığındaki dirhemi tutmadı. Buna karşılık yarım sikkesi bugünkü Batı dillerindeki *money*, *monnaie* karşılığı olan *para* sözünde halen yaşamaktadır. Mısırlılar bunun “yarımlık gümüş” anlamındaki *Nısf fidda* adını günümüze kadar korudular. Batılılar bunun adını el-Müeyyed’den ötürü *medain*, *medini* şekillerinde bozdular. Osmanlılar, bu parayı, Fatih ve Bayezit zamanında Bursa’ya döviz olarak Halep’ten geldiğinde kadı sicillerinde *halebi akçe* adıyla andılar. Halep vilayetinin ilk sayım sicili başındaki kanunnamede vergiler,

²² Uygur döneminde genel olarak kağıt para ve özel olarak *çav*’ın değerlendirmesi için bkz. Özyetgin 2004b

²³ para cezası (vasiyetnamede): “Bir kişi malını karısına bırakıyor, oğulları buna itiraz ederse itirazları kabul edilmeyeceği gibi, üstelik şu cezalara çarpılacaklardır: a. büyük orduya bir *altın yastuk* b. şehzadelere birer *gümüş yastuk* c. iç hazineye 1 *yastuk* ve bir at (Arat 1987: 545)

²⁴ İbnü Mühenna sözlüğündeki bu bilgi, Clauson’un “*yarmak*, *yar-* fiilinin isim şekli olarak (*yarmak*) kolayca açıklanamaz. Bu söz, muhtemelen Toharca bir alıntıdır (<toh. *yarm* “bir ölçü”)) şeklindeki fikrini çürütmektedir.

²⁵ Çok anlamlılığın yol açtığı eş seslilik ve genel olarak eş seslilik, eş yazıtlık ve anlamlılık kavramlar için bkz. Karaağaç 2002.

²⁶ *Para*’nın darphanede basılmasından sonra, basıldığı şekle göre adlandırılmasının örneğine Moğolcada da rastlamaktayız: Moğ. *tögürig* “yuvarlak, çember, halka, daire, disk; yuvarlak biçimli; Moğolistan Cumhuriyeti’nin para birimi” (MTS II)

aynı şekilde *halebi akçe* ile değerlendiriliyordu. Yavuz Selim’in bir iç hazine dökümünde bu sikkeye, akçeden ayırt etmek için *kıt’a* denmiştir. Söylenişi zor olan bu kelimeyi sonradan Farsça karşılığı olan *pare* ile değiştirmişlerdir. “Mısır kökenli olduğundan da, tam adı *pare-i mısri* idi. Bu adın ikinci sözcüğü, Suriye ve çevresinde, halk dilinde “para” anlamında tekil olarak *mısrıyye* ve çoğul olarak *masârî* şeklini korumuştur. XVII yüzyılda para birliği devri açıldığında, *pare*, akçenin tahtına oturdu. (http-2-)

8.2.2. Para sözünün kullanım alanına girişini anlatan bir başka tarihî veri de şöyledir: “İsmail Galib, Mareel’in Magrib meskukatına dair olan eserinden naklen, I. Ahmed zamanında vezinleri 1,5-2,5 kırata kadar gelen Tunus’un murâbba şeklindeki sikkelerinden bahis ile, bu sikkelerin üzerinde okunan *yâ kâzî'l-hâcât yâ kâfi'l-mühimmât*’ı okuyamadığını ve bunu *para* diye adlandırdığını kaydetmektedir.” (Artuk –tarihsiz- 508).

8.3. Bu veriler, ayırma, kesme, parçalama (pâreleme~paralama) bilgilerinden *para* kavramına ulaşıldığını açıkça ortaya koyar²⁷. Ayrıca, *pare* sözünün Arapçadaki karşılığının *kıt’a* “kat’ etme, kesme; parça, bölük, cüz” olması ve bu sözün Osmanlı Devleti’nde *para* kelimesinden önce kullanım ve tedavülde bulunması, söz konusu kavrama ulaşılma basamaklarını net şekilde gösterir.

Sonuç: Türk kültüründe “para” ve “para birimleri” karşılığında kullanılan sözler, bir çok eski kültür dilinde olduğu gibi şu temel aşamalardan geçerek günümüze ulaşmıştır: 1. Değiş tokuş metodunda kullanılan malların adı (*agı, tiyin, bakır*) 2. Bu mallara tekabül eden denklik, ağırlık veya uzunluk ölçüleri veya malın saf, katışıksız hâlde olması (*agı-ça, teñg ~ teñge, som*) 3. Bu malların kesilmesi, ayrılması, tartılması sonucunda elde edilen birimler (*yarmak, yastuk, akça, mangır, para*)

²⁷ Para, Osmanlı Devleti dışında Kırım hanları tarafından da darp edilmişti. Selim Giray’ın (1684-1691) bastırdığı paranın ağırlığı 0,6 gramdır. Ayrıca, Sırbistan kurulunca, Karadağ, en küçük bakır sikkesi için *para* adını korudu. Bu tâbir Yugoslavya’da da muhafaza edildi. Boğdan ve Eflak’ın Rus hakimiyeti altında bulunduğu 1771-1774 yıllarında bakırdan çok miktarda *para* ve *kopek* basıldı. (Artuk–tarihsiz- 509)

Kaynaklar

- Allan, J. (1971). “Tenke”, *İslâm Ansiklopedisi*, 122. cüz, MEB Yay., İstanbul
- (1970). “Tanga”, *İslâm Ansiklopedisi*, 11. cilt, MEB Yay., İstanbul
- An Uyghur-English Dictionary (1992). (by Henry G. Schwarz), Washington (=UED)
- Arat, Reşit Rahmet (1987). “Eski Türk Hukuk Vesikaları”: *Makaleler I*, Ankara, 506-572
- Artuk, İbrahim (-tarihsiz-). “Para”: *İslâm Ansiklopedisi*, 9.cilt
- Atlan, Sabahat (1993). *Grekk Sikkeleri*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul
- Azerbaycan tilinin izahlı lügeti* (1987). 4 t., Bakı-Elm
- Baydur, Nezahat (1998). *Roma Sikkeleri*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul
- Baykara, Tuncer (1997). “Eski Türklerde Ticaret ve Para”: *Türk Kültürü Araştırmaları*, İzmir, 154-159
- Başkort télénéñ hüzlégé (1993), II t., Moskva (=BTH)
- Caferoğlu, Ahmet (1934) “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları”, *Türkiyat Mecmuası*, c.IV, İstanbul, 1-45
- (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul (=EUTS)
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford (=EDPT)
- Codex Cumanicus (1981). (ed. Geza Kuun), Budapest (=CC)
- Çağatay, Saadet (1942). *Uygurcada hendiayoinler*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yıllık çalışmaları dergisi 1. sayısının Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden ayrı basım, İstanbul
- Davies, Roy-Davies, Glyn (1996). *A History of Money from Ancient Times to the Present*, University of
- Wales Press, 1996: “Paranın Tarihi”, *Banka ve Para Teknolojileri Dergisi*, <http://www.girisim.com.tr/bankatek> (http-1-)
- Derleme Sözlüğü (1965). II. cilt, TDK Yay., Ankara (=DS)
- Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi (1999). (çev. Besim Atalay), 4 cilt, Ankara (=DLT)
- Dobrodomov, İ.G. (2006), “Sikkelerdeki İkincil Runik Yazıtlar ve Eski Yenisey Türklerinde Para Dolanımı Problemleri”, *Eski Türklerde (Göktürklerde, Uygurlarda, Türgişlerde) Para*, (Hazırlayanlar: Osman Fikri Sertkaya-Rysbek Alimov), Ötüken Yayınları, Ankara, 25-29
- Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden (Franz Steiner Verlag) (=TMEN)

- Drevnetyurskiy slovar (1969). (red. V.M. Nadelyev, D.M. Nasilov, E.R. Tenişev, A.M. Şçerbak), Leningrad (=DTS)
- Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill-Leiden-Boston
- Erdemir, Hatice Palaz (2003). *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk Bizans İlişkileri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul
- Erkiletlioğlu, Halit – Güler, Oğuz (1996). *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Erciyes Ün. Yay., Kayseri
- Golden, Peter B. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş* (çev. Osman Karatay), Ankara
- Gombocz, Zoltan (1925). "Martti Räsänen, *Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen*, Helsinki 1920 (MSFOu, XLVIII), XVI+276 p.": *Körösi Csoma-Archivum 1921-1925*, Budapest, 81-85
- Hamilton, James Russel (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (çev. Vedat Köken), Ankara 1998 (=PKP)
- Houtsma (1894), *Ein Türkisch-Arabisches glossar*, Leiden : E.J.Brill (=Hou.)
<http://fatcoins.hypermart.net/darphane/OSMANLI.html> (http-2-)
- Huart, Cl. (1971). "Tenge", *İslâm Ansiklopedisi*, 122. cüz, MEB Yay., İstanbul
- İbnü Mühenna *Lugati* (1934). (Hazırlayan: Aptullah Battal), İstanbul
- Kafesoğlu, İbrahim (1995). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul
- Karaağaç, Günay (2002). "Eş Yazılılık, Eş Seslilik ve Çok Anlamlılık", *Dil, Tarih ve İnsan*, Ankara *Dil, Tarih ve İnsan*, Ankara
- Karaimsko-russko-polskiy slovar* (1974). Moskva
- Kazak tiliniñ tüsindirme sözdügi (1974-1986). 10 t., Almatı (=KzTTS)
- Kırgız tilinin tüşündürmө sözdüğü (1969). (red. E. Abduldayev-D. İsayev), Frunze (=KTTS)
- Kızılasov, İ.L. (2006). "Üzerinde Türkçe Yazıtlar Bulunan Yenisey Sikkeleri (Eski Hakas Devletinde Para Dolaşımı Sorununa Dair)", *Eski Türklerde (Göktürklerde, Uyurlarda, Türgişlerde) Para*, (Hazırlayanlar: Osman Fikri Sertkaya-Rysbek Alimov), Ötökren Yayınları, Ankara, 31-61
- Kutadgu Bilig III İndeks* (1979). (hızl. Reşit Rahmeti Arat; yay. K. Eraslan-O.F. Sertkaya-N.Yüce), İstanbul (=KB)
- Lessing, Ferdinand D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük* (çev. Günay Karaağaç), II cilt, TDK Yay., Ankara (=MTS)
- Liddell, Henry George - Scott, Robert (1968). *A Greek-English Lexicon*, Oxford
- Kurat, Akdes Nimet (1944). "Bulgar", *İslâm Ans.*, 2. cilt, MEB Yay., İstanbul, 781-796
- Mackerras, Colin (2000). "Uygurlar": *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul, 425-458

- Malov, S.E. (1952). *Yeniseyskaya pis'mennost tyurkov*, Moskva-Leningrad
- Mattingly, Harold (1928). *Roman Coins From the Earliest Times to the Fall of Western Empire*, London
- Mordtmann, J. H. (1967). "Ka'ime": *İslâm Ansiklopedisi*, 6. cilt, MEB Yay., İstanbul
- Muhammediyev, A.G. (1990). *Drevniye moneti povolj'ya*, Kazan
- Mu'in, Muhammed (1371). *Ferheng-i Fârsî*, I-I. c., Emir Kebir Yay., Tahran
- Mütercim Asım Efendi (2000). *Burhân-ı Katı* (hzl. Mürsel Öztürk-Derya Örs), TDK Yay., Ankara (=BK)
- Nehcü'l-Ferâdis Dizin-Sözlük* (1998). (hzl. Aysu Ata), TDK Yay., Ankara (=NF)
- Németh, Gyula (1930). *A honfoglalo magyarsag kialakulasa*, Budapest
- Orısşa-Kazakşa sözdik (1978-1981). 2 t., Almatı
- Orkun, Hüseyin Namık (1994). "Göktürk Yazısı İle Yazılmış Birkaç Türk Parası", *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara, 169-170
- Ögel, Bahaeddin (1991). *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara
- Ölmez, Zuhâl Kargı (1996). Ebu'l-Gâzi Bahadır Hân, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)* (hzl.), Simurg Yay., Ankara ŞT
- Özbek tilinig izahlı lugatı (1981). II t., (red. Z.M. Marufov), Moskva (=)
- Özyetgin, A. Melek (2004). *Eski Türk Vergi terimleri*, KÖKSAV, Ankara
- (2004a), "Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, cilt I, sayı I, 90-105: <http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/makale.php?id=9>
- Radloff, W. (1972). *Uigurische Sprachdenkmäler*, Biblio Verlag-Osnabrück (=USp)
- Radlov, V.V. (1893-1911). *Opit slovarya Tyurskih Nareçiy*, 8 t. , St. Petersburg (=OSTN)
- Räsänen, Martti (1949). *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Helsinki
- (1969), *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der türksprachen*, Helsinki
- Röhrborn, Klaus (1977). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen texte aus zentralasien, Lieferung I, a-agrig*, Wiesbaden (=UW)
- Russko-Azerbaydjanskiy slovar (1991), III t., Bakı
- Russko-Hakasskiy slovar(1961). Moskva
- Russko-Karaçayev-Balkarskiy slovar (1965). Moskva
- Russko-Tuvinski slovar (1953). Moskva
- Sami, Şemseddin, *Kâmus-ı Türkî* (=KT)

- Sertkaya, Osman Fikri (2006). "Göktürklerin Runik Harfli Sikkeleri", *Eski Türklerde (Göktürklerde, Uygurlarda, Türgişlerde) Para*, (Hazırlayanlar: Osman Fikri Sertkaya-Rysbek Alimov), Ötüken Yayınları, Ankara, 31-61
- (2006a). "Hukuki Uygur Belgelerindeki Para Birimleri Üzerine", *Eski Türklerde (Göktürklerde, Uygurlarda, Türgişlerde) Para*, (Hazırlayanlar: Osman Fikri Sertkaya-Rysbek Alimov), Ötüken Yayınları, Ankara, 117-137
- (2006b). "Göktürk, Uygur ve Türgiş Sikkeleri Üzerine Bibliyografya", *Eski Türklerde (Göktürklerde, Uygurlarda, Türgişlerde) Para*, (Hazırlayanlar: Osman Fikri Sertkaya-Rysbek Alimov), Ötüken Yayınları, Ankara, XIX-XXIV
- Sertkaya, Osman Fikri – Alimov, Rysbek (2006). *Eski Türklerde (Göktürklerde, Uygurlarda, Türgişlerde) Para*, Ötüken Yayınları, Ankara
- Steingass, F. (1977). *Persian-English Dictionary*, London
- Sevortyan, E. V. (1974) *Etimolojişeskiy slovar tyurskih yazıkov*, t.1., Moskva (=ESTY)
- Sevortyan, E. V. (1978), *Etimolojişeskiy slovar tyurskih yazıkov* (Obşçetyurkskie i mejtyurkskie leksişeskie osnovı na bukvi b), Moskva (=ESTY)
- Şçerbak, A.M. (1960), "Yeşçe raz o monetah s runiçeskimi nadpisyami iz Minusinska", *Vestnik drevneyistorii 1960/2*, 139-141
- Tatar télénéñ añlatmalı süzlégé (1977-1981). III t., Kazan (=TTAS)
- Tekin, Oğuz (1992). *Antik Nümizmatik ve Anadolu (Arkaik ve Klasik Çağlar)*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul
- Tenişev, E. R. (1990). "Names of the Monetary Units in the Old Turkic Languages of Central Asia", *Aspects of Altaic Civilisation III*, Bloomington, Indiana, 218-222
- Thierry, François (2002). "Türgişlerden Büyük Uygurlara Türk Kağanlıklarının Para Birimleri", *Türkler*, c.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 209-222
- Togan, A. Zeki Velidî (1981) *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 1534, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul
- Tolkovny slovar kirgizskogo yazıka* (1969). (red. E. Abduldayev, D. İsayev), Frunze
- Tuna, Osman Nedim (1961). "Kelimeler Arasında", *Türk Dili*, s. 117, Mayıs, 547-550
- Türkçe Sözlük (1998). II cilt, TDK Yay., Ankara (=TüS)
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1941). "Akçe", *İslâm Ansiklopedisi*, 1. cilt, MEB Yay., İstanbul, 232-233
- (1966). "Mangır", *İslâm Ansiklopedisi*, 7. cilt, MEB Yay., İstanbul, 282-283

- Webster's New 20th Century Dictionary (1959). 2nd ed., Cleveland-NY
 Zambaur, E.V. (1967). "Kuruş": *İslâm Ansiklopedisi*, 6. cilt, MEB Yay., İstanbul
 Zieme, P-Kara, G. (1978). *Ein Uigurisches Totenbuch Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung*, Akademiai Kiadó, Budapest (=Uig.Tot.)

Kısaltmalar

Alt. Altay Türkçesi	Kklp. Karakalpakça
Beng. Bengal dili	Krm. Kırım Türkçesi
BK. Bilge Kağan	Kum. Kumukça
Bşk. Başkurtça	Lat. Latince
CC. Codex Cumanicus	Nog. Nogayca
Çin. Çince	Osm. Osmanlı Türkçesi
Çuv. Çuvaşça	Özb. Özbekçe
Etü. Eski Türkçe	Penc. Pencap dili
E. Uyg. Eski Uygurca	Sam. Sami dili
Far. Farsça	Sans. Sanskritçe
Grk. Grekçe	Süry. Süryanice
Hak. Hakasça	Tat. Tatarca
İA. İslâm Ansiklopedisi	Tel. Teleüt
İbr. İbranice	Tib. Tibetçe
İng. İngilizce	Tkm. Türkmence
Kar. Karayca	Ttü. Türkiye Türkçesi
Kaz. Kazakça	Urd. Urduca
KB. Kutadgu Bilig	Uyg. Yeni Uygurca
Kırg. Kırgızca	